

Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme

Yıldız Deveci Bozkuş*

ORCID: 0000-0002-4634-463X

Öz

Bu çalışmada genel hatlarıyla Ortadoğu'daki Ermeni diaspora yapısının tarihi süreci incelenecektir. Çalışma kapsamında ilk etapta diaspora kavramı ve uluslararası literatürde diaspora çalışmaları değerlendirilecektir. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Türkiye'nin hem Ermenistan'la olan ilişkilerinde hem de uluslararası ilişkilerinde önemli bir etkiye sahip olan diaspora Ermenilerinin tarihi oluşumları üzerinde durulacaktır. Böylece aslen benzer bir kökenden gelen Ortadoğudaki Ermeni diasporasının günümüzdeki siyasi yönelimlerinde içinde yaşadıkları bölgenin ne kadar etkili olduğuna yer verilecektir. Diğer bir deyişle bu çalışmada řu sorulara yanıt aranacaktır: İçinde yaşadıkları bölgenin siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısı bu diasporaların yapısını nasıl şekillendirmektedir? Ortadoğudaki Ermeni diasporasından monolitik bir entite olarak söz edilebilir mi yoksa ülke bazında bir diaspora yapılanması mı mevcuttur? Tarihsel süreçte Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler buradaki Ermeni diasporasının yapısını nasıl etkilemiş ve şekillendirmiştir?

Anhtar Kelimeler: Diaspora, Ortadoğu, Ermeni, Lübnan, İran.

Gönderme Tarihi: 18/08/2020

Kabul Tarihi:22/09/2020

* Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yıldizdeveci@gmail.com

Armenian Diaspora in the Middle East: A Historical Assessment on Iran, Lebanon and Syrian Armenians

Yıldız Deveci Bozkuş

ORCID: 0000-0002-4634-463X

Abstract

In this study, the historical process of the Armenian diaspora structure in the Middle East will be examined in general terms. Then at first, the concept of diaspora and diaspora studies in international literature will be evaluated. Later, the historical formations of diaspora Armenians will be discussed. Thus, it will be evaluated how influential the region they live in on the current political orientation of the Armenian diaspora in the Middle East. In other words, this study will seek answers to the following questions: How do the political, economic, social and cultural structure of the region they live in shape the structure of these diasporas? Can the Armenian diaspora in the Middle East be mentioned as a monolithic entity or is there a diaspora structuring on a country basis? How have the developments in the Middle East affected and shaped the structure of the Armenian diaspora in the historical process?

Keywords: Diaspora, Middle East, Armenian, Lebanon, Iran.

Received Date: 18/08/2020

Accepted Date: 22/09/2020

**Армяне на Ближнем Востоке : оценка исторического процесса
Иранских, Ливийских и Сирийских Армян**

Резюме

В данном исследовании в общих чертах будет рассмотрен исторический процесс формирования армянской диаспоры на ближнем востоке. В рамках исследования в первую очередь будет оценена концепция диаспоры и диаспорологических исследований в международной литературе. Таак же будут рассмотрены международные отношения Османской Империи и современной Турции на политическое влияние формирования этой диаспоры. Таким образом, нынешняя политическая ориентация армянской диаспоры на ближнем востоке будет отражена в том, насколько влиятельным является регион, в котором они живут. Другими словами, это исследование будет искать ответы на следующие вопросы: как политическая, экономическая, социальная и культурная структура региона, в котором они живут, формируют структуру этих диаспор? можно ли упоминать армянскую диаспору на ближнем востоке как монолитную единицу или диаспора структурируется по страновому признаку? как события на ближнем востоке повлияли и сформировали структуру армянской диаспоры в историческом процессе?

Ключевые слова : Диаспора, Армяне, Иран, Ливия, Ближний Восток

Получено: 18/08/2020

Принято: 22/09/2020

Giriş

Ermeniler tarihsel süreçte başta 1915 Olayları olmak üzere yaşanan bir çok siyasi ve tarihi nedenle Anadolu coğrafyasından Ortadoğuya, Ortadoğu'dan da farklı coğrafyalara göç etmiş ve bu göç olgusu bugünkü diasporayı doğurmuştur. Benzer şekilde günümüzde Suriye'de yaşanan iç savaş ve çatışmalar da bu göç olgusunu tetiklemiş ve bu durum Ermenilerin yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuş ve Ermeniler yaşadıkları bölgeleri terk etmişlerdir. 1915 Olaylarında da dönemin savaş koşulları gereği alınmış Tehcir kararı nedeniyle çok sayıda Ermeni, buldukları yerlerden göç ederek farklı coğrafyalara dağılmışlardır. Yüzyıl arayla gerçekleşen tarihsel olaylar Ermenilerin yeniden bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin Ermenilerin buldukları coğrafyada sayılarını ve etkilerini azalttığı buna karşın diasporada ise nüfuslarını ve yoğunluklarını arttırdığı görülmektedir. Bu bağlamda Ortadoğudaki Ermeni diasporasına bakıldığında çeşitli sebeplerle yaşanan göçlerin ciddi oranda bir nüfus değişimi ve dönüşümüne neden olduğu ve böylece bu göçlerin sonucunda ise farklı ülkelerde diasporanın şekillenmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin son dönemlerde Lübnan'da yaşanan siyasi ve ekonomik sorunların dahi günümüzde, buradaki Ermeni nüfusunun başta Ermenistan olmak üzere birçok ülkeye göç etmelerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu nedenle Ermeni diasporasının oluşumu ve şekillenmesinde siyasi ve tarihi gelişmelerin önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Özellikle Ermeni diasporası bağlamında günümüzde Ortadoğu ve Batılı devletlerdeki Ermeni diaspora yapılarıyla ilgili çalışmalara bakıldığında konuyla ilgili literatürün son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Bu yönüyle söz konusu bu çalışmanın Ortadoğudaki Ermeni diaspora yapılarının Türkiye'ye bakış açıları ve Türkiye ile ilişkilerde oynadıkları rolü de ortaya koyması öngörülmektedir. Bilindiği üzere özellikle Ermeni soykırımı iddialarının uluslararası arenada tartışılmasında ve

gündemde tutulmasında Ermeni diasporasının rolü Ermenistan devletinin rolünden bile daha büyüktür.¹ Benzer bir durum ve etkinin başka ülkelerin diaspora yapıları için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Inbom Choi'nin "Korean diaspora in the Making: It's Current Status and Impact on the Korean Economy" adlı çalışmasında Kore diasporasının Kore ekonomisi üzerindeki etkisi araştırılmış ve Kore diasporasının ekonomik açıdan Kore üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Choi'ye göre, Kore diasporasının Koreliler üzerinde sadece ekonomik değil aynı zamanda diğer alanlarda da ciddi etkileri olduğu sonucuna varılmıştır. Choi'nin söz konusu eserinde dikkat çektiği bir diğer husus da Yunan diasporasıyla ilgili verdiği bilgiler olmuştur. Choi'ye göre günümüzde dünyada en yaygın biçimde bilinen Yunan diasporası aslında tarihte Yunanlılar için pozitif bir çağrışım yapmaktaydı çünkü askeri fetih, kolonizasyon ve göçler Yunan diasporasının baskın özellikleri arasında yer alıyordu. Bu orijinal diaspora konsepti, genişleme ve göçmen kolonizasyonunu belirledi ve geç Avrupa ülkelerine özellikle İngiltere, Portekiz ve İspanya'da yayılcı yerleşimlerin ticari ve kolonyal dönemlerini zayıf da olsa belirledi. Ancak zamanla diaspora sözcüğünün anlamı bu kez insanların anavatanlarından, ülkelerinden sürgün edilmeleri, dağılmaları anlamında negatif olarak değişti. Örneğin Afrikalılar, Ermeniler, Yahudiler ve Filistinliler için negatif ve kaba bir anlam içeren bir sözcüğe dönüştü. Bu insanlar için "diaspora sözcüğü" günümüzde travma ve sürgün anlamında kendi istekleri dışında sürgünde yaşama olarak kabul edilmeye başlandı.² Ancak burada özellikle Ermeni nüfusu açısından konuya bakıldığında Ermenilerin 1915 Olayları öncesinde de diaspora yapılanmalarının söz konusu olduğunu, özellikle de Ermeni diasporasının oluşmasında misyonerlik faaliyetlerinin son derece etkili olduğunun belirtilmesinde yarar vardır. Bu nedenle günümüzdeki mevcut Ermeni diasporasının temellerinin çok daha eskiye dayandığını ve bunun da temelinde ticaretin önemli bir yer aldığını söylemek mümkündür.

Bu nedenle diaspora sözcüğünün tarihsel süreçte bir değişim ve dönüşüm geçirdiğini ve Ermeniler için Choi'nin de işaret ettiği gibi daha ziyade negatif bir sözcük olarak algılandığı söylenebilir. Choi'nin söz konusu çalışmasında dikkat çektiği bir diğer husus da diasporaların birden fazla motivasyon noktalarının olabileceği ve

---

¹ Mustafa Serdar Palabıyık, *Ermeni Tehcirini Doğru Anlamak: Türkler ve Ermeniler*, AVİM Yayınları, Ankara 2014, ss.76-110.

² Inbom Choi, "Korean Diaspora in the Making: Its Current Status and Impact on the Korean Economy", *The Korean Diaspora in the World Economy*, 2003, ss.9-29.

sadece etnik kimliğin diaspora için belirleyici olamayacağı konusudur. Bu noktada Çin diasporası için daha ziyade işgücü ön plandayken, Yahudi diasporası için etnik kimlik ve ticaretin birlikte etkili olduğuna dikkat çekilmiştir.³

Diasporanın ortak kimliklerine bakıldığında Ermeniler, Yunanlılar, Hintliler, Persler ve Tibetlilerin büyük oranda akrabalık ve din etrafında bir araya geldikleri görülmekte ve bu iki konu söz konusu grupların birleşiminde kilit rol oynamaktadır. Çoğu durumda, havale, yatırımlar, nüfus hareketleri, evlilikler ve kültürel değişimler şeklinde vatan ile sürmekte olan bir transpolitik ilişki tüm güncelliğiyle devam etmektedir. Bu noktada örneğin Yahudi diasporası ile anavatan arasındaki bağlar diğer diasporaların anavatan ile diaspora arasındaki bağlarına göre oldukça güçlüdür.⁴ Safran'ın söz konusu çalışmasında dikkat çeken bir diğer husus da birçok durumda, diasporaların birincil ve ikincil vatanlar arasında birden fazla yer değiştirmeye maruz kalmaları olmuştur. Bu nedenle hangi ülke ve hangi anavatanın olduğu sorusu konusunda diasporada bir kafa karışıklığı ortaya çıktığını kaydeden Safran'a göre, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki Yahudiler için - vatan İsrail mi, yoksa Polonya, Romanya veya Rusya mıdır? Aynı durumun Ermeniler için de geçerli olduğuna işaret eden Safran, Fransa Ermenileri için Ermenistan mı, Türkiye mi yoksa Lübnan'ın mı anavatan olduğu konusunun tartışmalı olduğuna değinir? Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Güneydoğu Asyalı Çinliler için Çin mi yoksa Vietnam'ın mı anavatan olduğu konusuna dikkat çeken Safran, Londra'daki Batı Hintliler için ise Afrika mı yoksa Jamaika'nın mı anavatan olduğu konusuna işaret eder. Benzer şekilde çeşitli ülkelerdeki Tamiller için Hindistan mı yoksa ve Sri Lanka'nın mı anavatan olduğunun tartışmalı olduğunu belirtir. Peştunlar için de aynı şekilde Pakistan mı yoksa Afganistan'ın mı anavatan olduğunu sorgulayan Safran, bu soruların cevabının, bu yerlerin her birinde geçerli olan özel koşullara ve burada geçirilen yıl sayısına bağlı olduğunu ifade ederek, bu durumun ise diaspora topluluklarını nostalji veya itme nesnesi haline getirebileceğini belirtir.⁵ Benzer şekilde Ermeni soykırımını iddiaları da zamanla farklı diaspora grupları arasındaki fikir ayrılıklarının etkisini azaltan önemli bir birleştirici unsura dönüşmüştür. Dahası, diaspora Ermenileri sahip oldukları ekonomik gücü de kullanarak Ermenistan'ın iç ve dış siyasetinin karar alma mekanizmalarına da

---

³ I. Choi, a.g.m., ss.9-29.

⁴ William Safran, "The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective", *Israel Studies*, 10(1) 2005, ss.36-60.

⁵ W. Safran, a.g.m., ss.36-60.

müdahale etmeye başlamışlardır.⁶ Bu çalışmanın sınırları Ortadoğu Ermeni diasporası bağlamında Lübnan, İran ve Suriye olarak belirlenmiş olup, çalışmada bu ülkelerdeki Ermenilerin tarihsel süreçleri ve bugünkü diaspora yapılarının oluşumundaki temel etkenler esas alınacaktır.

Uluslararası Literatürdeki Diaspora Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Ermeni diasporasına geçmeden önce diaspora sözcüğünün kısaca açıklanmasında yarar vardır. Diaspora sözcüğü Eski Yunancada “saçılma, tohum saçma, zerrelere halinde dağılma” anlamına gelmektedir. Çok uzun bir zamandan beri bir kavim veya ulusun anavatanından çıkarak başka ülkelere dağılmasına verilen ad olan diaspora, günümüzde hem dağılma eylemini hem de dağılmış olarak yaşayan topluluklar için kullanılan bir sözcüğe dönüşmüştür. Günümüzde Ermeni diasporasının yanı sıra Rum, Yunan, Kürt ve Yahudi diasporalarını da bu kategoride değerlendirmek mümkündür.⁷ Bu kapsamda diaspora “ortak bir kökene sahip, kendi etnik veya dini anavatanlarının – bu anavatan ister gerçek, ister sembolik, ister bağımsız, ister dış güçlerin kontrolü altında olsun – sınırları dışında az çok kalıcı bir biçimde yerleşmiş olan” grup olarak tanımlanabilir.⁸

Uluslararası literatüre bakıldığında doğrudan Ortadoğu’da Ermeni diasporasını kapsayan çalışmalar sınırlı olsa da, konuyla ilgili bir kaç önemli çalışmadan bahsetmek mümkündür.⁹ Bu çalışmalar arasında William Safran’ın “The Jewish diaspora in a comparative and theoretical perspective” adlı çalışması önemlidir. Safran bu çalışmada, literatürde diaspora sözcüğünün genel anlamda Yahudilerle özdeşleştiğini ancak bu sözcüğün sadece bir etnik grupla değil her toplumun tarihsel ve güncel diasporalarının da olabileceği konusuna açıklık getirmeye çalışmaktadır. Çalışmada Ermeni, Çin, Yunan, Hint, Kürt, Arap vb. etnik grupların da diasporik yapılarının olduğu ancak bu diasporalara oranla Yahudi diasporasının daha eski bir tarihsel geçmişinin olduğu belirtilmiştir. Diğer diaspora yapıları ile Yahudi diasporasının mukayese de edildiği bu çalışmada geçtiğimiz yarım yüzyıl boyunca ortaya çıkan aralarında Arnavut, Kamboçyalı, Hırvat, Küba, İran, Kürt, Sırp, Tibetli, Rohingya, Vietnamlı ve Batı Hindistanlı diaspora yapılarının da yer aldığı, söz konusu diasporalar ile Yahudi

⁶ M. S. Palabıyık, *a.g.e.*, ss.76-110.

⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, *Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011, ss.48-50.

⁸ Yossi Shain and Aharon Barth, “Diasporas and international relations theory”, *International Organization*, 2003, s.452.

⁹ Y. Shain and A. Barth, *a.g.m.*, s.452.

diasporası arasındaki benzerlikler ve farklılıkların ele alındığı görülmektedir.¹⁰ Benzer şekilde David N. Myers'e göre ise Yahudi ve Ermeni diasporaları diğer etnik grup diasporalarına göre oldukça gelişmiş özelliklere sahiptirler. Bu diasporalar arasında Filipinler, Hindistanlılar, Afrikalılar ve Çinliler ilk sırada gelmektedir. Myers'e göre geçmişte Ermeni ve Yahudi diasporalarının ortak buluşma noktası soykırım iken, günümüzde ise bu iki topluma dair diasporalar grup kimliği etrafında bir araya gelmekte, siyasi, sosyal ve kültürel konularda dünyaya entegrasyon noktasında benzer özellikler sergilemektedirler.¹¹

Ortadoğu'da Ermeniler

Ortadoğuda Ermeni diasporası denilince akla gelen ülkeler arasında ilk sırada İran, Lübnan, Suriye ve İsrail'in yer aldığını söylemek mümkündür. Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının genel yapısına bakıldığında temellerinin 1915 Olaylarının ardından atıldığı ileri sürülse de aslında buradaki Ermeni nüfusunun tarihsel göç geçmişi çok daha eskiye dayanır.¹²

Söz konusu tarihlerden itibaren Ermeni göçleri ilk dönemler için dini, daha sonraki dönemlerde ise ticari ve eğitim amaçlı bir yapı içermiştir. Benzer bir durum İsrail'deki Ermeniler için de geçerlidir. İsrail'deki Ermeni nüfusunun tarihsel geçmişine bakıldığında Ermeni Kral Tigran dönemine dayandırıldığı görülmektedir. Ermenilerin bu topraklardaki tarihi geçmişinin 4. ila 6. yüzyıla dayandığını kaydeden araştırmacılara göre buradaki nüfusun yakın dönemde şekillenmesinde 1915 Olayları etkili olmuştur. I. Dünya Savaşı'na kadar bu topraklarda yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı din adamı iken savaşın ardından bölgeye gelen ve giden Ermeni nüfusuyla birlikte bölgede bir hareketlilik yaşanmıştır¹³ Günümüzde İsrail'in güney ve kuzey bölgelerinde ağırlıklı olarak yaşayan Ermeni nüfusunun İsrail'deki oluşum sürecinde I. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş dönemi, Sovyetler Birliği ve Sovyet sonrası dönemde bölgede yaşanan gelişmelerin önemli bir etkisi olmuştur.¹⁴ Ermeniler bu bölgeye tüccar, esnaf, lejyoner ve idareci olarak Roma lejyonlarının ardından gelmiş olsa da günümüzdeki

¹⁰ W. Safran, a.g.m., ss.36-60.

¹¹ Richard G. Hovannisian and David N., Myers, *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Scholor Press Atlanta, Georgia 1999, ss.125-126.

¹² R. H. Dekmejian, a.g.e., s.416.

¹³ Lauren G. Feldinger, "We Are Third-class Citizens,' Says Armenian Patriarch of Jerusalem", <https://www.haaretz.com/.premium-armenian-patriarch-we-are-third-class-citizens-1.5288119>, (Jun 29, 2013)

¹⁴ Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People. Nation, State*, 1st Edition, Transaction Publishers, London 2004, s.36.

mevcut Ermeni nüfuslarının atalarının büyük bir kısmı Osmanlı'ya dayanmaktadır.¹⁵ Ancak "Ortadoğu Ermeni diasporası" kavramının kullanılmaya başlandığı süreç için ise I. Dünya Savaşı sırasında kısa süreliğine kurulan ve daha sonra Sovyetler Birliğine katılan Ermenistan Cumhuriyeti ve 1990'lı yılları esas almak gerekmektedir. 1921-1972 yılları arasında neredeyse tüm komşu ülkelerden Ermenistan'a bir göçün yaşandığını kaydeden Panossian, özellikle 1970'li yılların Ermeni diasporası açısından ülkeye geri dönüşün zirve yılları olduğunu ve bu süreçte Ortadoğu ülkelerinden de Sovyet Ermenistan'ına bir göçün yaşandığına işaret eder.¹⁶ Bu kapsamda Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından burada bağımsız bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte anavatan dışında kalan nüfus diaspora olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle çalışma kapsamında Ortadoğu bölgesi için "yerli Ermeniler" ve "bölgeye sonradan gelenler" olmak üzere iki kavram üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

Libaridian'a göre Ortadoğu'daki Ermeni diasporası diğer ülkelerdeki diasporalardan farklı ve önemlidir çünkü buradaki Ermeni diasporası Ermenilerin tarihi topraklar olarak adlandırdıkları bölgeye yakın ve bu coğrafyada yoğun olarak yaşamaktadır.¹⁷ Ortadoğu'da bulunan Ermeni nüfusunun tarihsel geçmişinin çok eski tarihlere dayandığını kaydeden araştırmacılara göre¹⁸ yaklaşık 400 yıllık bir süre Osmanlı egemenliğinde yer alan Ortadoğu'da¹⁹ Osmanlı'nın yanı sıra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da bölge üzerinde vermiş olduğu hakimiyet mücadelesinin oldukça belirgin bir etkisi olmuştur. Söz konusu hakimiyet mücadelesi özellikle I. Dünya Savaşı sırasında belirgin şekilde kendini göstermiş böylelikle 1915 Olayları neticesinde önemli oranda bir Ermeni nüfusu İmparatorluk sınırları içerisinde yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu noktada Ortadoğu'da özellikle de Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı ülkeler arasında Lübnan önemli bir merkez olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde İmparatorluğun birçok noktasında ticari yaşamın şekillenmesinde kilit rol oynayan Ermeni nüfusu²⁰, I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan 1915 Olayları nedeniyle

¹⁵ Arthur Hagopian, *Armenians in Israel*, Jerusalem Letters of Lasting Interest (Jerusalem Center for Public Affairs), 2., 1986.

¹⁶ Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Columbia University Press, New York 2006, ss. 359-360, Thomas Hugh Greenfields, *The settlement of Armenian refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939*, Doctoral dissertation, Durham University, 1978, s.65.

¹⁷ G. J. Libaridian, *a.g.e.*, ss.36-41.

¹⁸ Donald M. Reid, "The Syrian Christians, the Rags-to-Rich es Story and Free Enterprise", *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, ss. 353-366.

¹⁹ B.J. Odeh, *Lübnan'da İç Savaş*, Belge Yayınları, İstanbul 1986.

²⁰ Rahip Yervant Gomidas, Carkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, ss.80-86.

alınan Tehcir kararı gereği Ortadoğu’da başta Suriye olmak üzere birçok noktaya göç etmek zorunda kalmıştır.²¹

Bu göçlerin ardından daha önce bölgede yerleşik olan Ermeni nüfusuyla birlikte bölgede bugünkü Ermeni diasporasının temelleri de atılmaya başlanmıştır. II. Dünya Savaşı’nın ardından Ortadoğu’dan çok sayıda Ermeni nüfusu Sovyet Ermenistanına göç etmiş²² olsa da günümüzde halen Lübnan, İran ve İsrail’de önemli bir Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Ortadoğu Ermeni diasporası olarak adlandırılan nüfusun bir kısmı yaşanan gelişmeler nedeniyle Ermenistan’a göç ederken, bir kısmı ise Kuzey Amerika’ya gitmiştir. Söz konusu Ermeni göçlerinin yaşanmasında özellikle Ermenistan Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren ciddi oranda bir artış gözlenmiştir.²³ Bu tür göçlerin temelinde Lübnan’daki iç savaş, İran devrimi, İran-İrak savaşı, Suriye’deki gelişmeler ve Kıbrıs’ta yaşanan toplumsal sorunlar önemli bir yere sahip olmuş ve binlerce Ermeninin Avrupa, Avustralya ve Amerika’ya göç etmesine neden olmuştur.²⁴ Özellikle Soğuk Savaş döneminin ise Ermeni diasporaları arasında bir bölünmeye neden olduğu kaydedilmiştir.²⁵

Görüldüğü üzere araştırmacılara göre Ortadoğu Ermeni diasporası için “bölgenin yerli halklarından biri” ifadesi kullanılması mümkündür. Çünkü Ortaçağlardan itibaren Ortadoğuda ve Anadolu’da Ermeni nüfusu görülmektedir. Ancak Lübnandaki Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının 1915 Olaylarının ardından şekillendiğinin de belirtilmesinde yarar vardır.²⁶ Özellikle Suriye’ye Tehcirle gelen Ermenilerin büyük bir kısmının sonradan Lübnan’a geçtiği bilinmektedir.²⁷ Bu nedenle Ortadoğu’daki Ermeniler incelenirken bu sürecin belirli periyotlar göz önünde bulundurularak incelenmesi ve dönemlendirilmesinde yarar vardır.

---

²¹ Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, Center for Lebanese Studies and London: I. B. Tauris, New York 1993, ss.34-184, Roupén Avsharian, *The Ta’ef Agreement and the Lebanese Armenians. in Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, ed. Aida Boudjkanian, Haigazian University & Armenian Heritage Press, Beirut 2009.

²² Detaylı bilgi için bkz: Scott Abramson, *Lebanese Armenians; A Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in the Aftermath of a Refugee Crisis*, Berghahn, New York 2008.

²³ Susan P. Pattie, “Armenians in Diaspora”, Ed. Edmund Herzig and Marina Kurkchian, *The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity*, 1st Edition, Routledge Curzon, London 2005, s. 135.

²⁴ S. P. Pattie, a.g.m., s.142.

²⁵ R. Panossian, a.g.e., s.366.

²⁶ S. A. Alajaji, a.g.m., s.237.

²⁷ S. A. Alajaji, a.g.m., s.238.

Tarihsel Süreçte Lübnan Ermenileri

Ortadoğu'daki Ermeni diasporası kapsamında ilk sırada yer alan ve yaklaşık 200.000²⁸ Ermeni nüfusunun bulunduğu Lübnan'a bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu döneminde ciddi oranda bölgeye yerleşen bir Ermeni nüfusu olduğu görülmektedir.²⁹ Günümüzde ise Lübnan için Ermenilerin ikinci vatanı ifadesinin dahi kullanıldığı görülmektedir.³⁰ Uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde yer alan bu coğrafyada³¹ Osmanlı'nın yanı sıra İngiltere, Fransa ve Rusya gibi küresel güçler de hakimiyet mücadelesi vermiştir.³²

Ermeni diasporası kapsamında Ortadoğu'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu ülkelerden biri olan Lübnan'da, Ermeni varlığı için üç farklı dönemden bahsetmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu dönemi öncesinde Lübnan'da yaşayan Ermenilerin bölgedeki yerli Ermeniler olduğunu söylemek mümkündür. Ortadoğu'daki Ermeni nüfusunun mevcudiyetini Emeviler dönemine dayandıran kaynaklara göre Haçlıların güney Akdeniz kıyılarını istila etmesinin ardından ve özellikle de 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığının yıkılmasıyla birlikte çok sayıda Ermeni Lübnan'a göç etmiştir. Lübnan'a göç eden Katolik Ermenilerin büyük bir çoğunluğu daha sonra Lübnan'ın Katolik Hristiyan halkı Marunilerin de etkisiyle Maruniliğe geçmiştir.³³

İkinci dönem için ise, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Lübnan'a yerleşen Ermeni nüfusundan bahsetmek gerekmektedir. Yaklaşık 400 yıllık bir süre Osmanlı egemenliğinde yer alan bu coğrafyada³⁴ Osmanlı'nın yanı sıra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da bölge üzerinde vermiş olduğu hakimiyet mücadelesinin oldukça belirgin bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu mücadele ister istemez Lübnan'da yaşayan Ermeni nüfusunu da farklı açılardan etkilemiştir. Bu noktada temelleri Haçlı dönemine kadar dayanan misyonerlik faaliyetlerinin bölgede önemli bir etkisi olmuş, Karmelitler XIII. Yüzyılda Trablus ve Şam'da misyonerlik yapılanmalarıyla ön plana çıkarken, daha sonra Fransiskanların Hristiyanları Katolikleştirme çabalarının ve Roma Katolik Kilisesinin bölgede etkili olmaya başladığı görülmektedir.³⁵

²⁸ G. J., Libaridian, a.g.e., s.36.

²⁹ Anne E. Redgate, *The Armenians*, Blackwell Pub., Oxford 1998, s.275.

³⁰ S. P. Pattie, a.g.m., s.134.

³¹ B.J. Odeh, a.g.e.

³² William I. Shorrock, "The Origin of the French mandate in Syria and Lebanon: The railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 1(2), 1970, ss.133-153.

³³ Halil Özşavlı, *Lübnan Ermenileri (1914-1939)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.19.

³⁴ B.J. Odeh, a.g.e.

³⁵ Yasin Athloğlu, *Lübnan Marunileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

XVI. yüzyıldan itibaren Kapuçin, Cizvitler ve Lazaristler de bölgede etkin bir şekilde faaliyetlerde bulunmuşlardır. XVII. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle kurulan ticari ilişkiler, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte Fransa bölgedeki etkisini arttırmış ve Avrupalı devletlerin de bölgedeki faaliyetleri neticesinde Lübnan'da bağımsız bir Maruni devleti kurma fikri ortaya çıkmıştır.³⁶

XVIII. Yüzyılda bölgede inşa edilen kilise ve manastırların, matbaanın kullanımı vb. konular da misyonerlik faaliyetleri için yeni hareket alanları doğurmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Fransisken, Lazarist, Karmelit, Kapuçin ve Cizvit gibi misyonerler bölgede faaliyet alanlarını genişletmiş ve Fransa'nın bölgedeki siyasi ve askeri etkisi beraberinde Katoliklerin daha da rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Protestan misyonerler Lübnan'a Katolıklere oranla daha geç bir tarihte gelmelerine rağmen 1820'li yıllarda Cebel Lübnan bölgesinde Katolik ve Protestan misyonerler arasında bir mücadelelerin başladığı görülmektedir. 1820'li yıllarda Alman misyonerlik faaliyetlerinin de görülmeye başlandığı ve Beyrut'ta bir misyonerlik merkezinin açıldığı da görülmektedir.³⁷ Misyonerlik faaliyetleri özellikle de açılan eğitim kurumları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl ki Ermeni milliyetçilik kimliğini doğurduysa, Lübnan'da da benzer şekilde etkili olmuş ve XIX. yüzyıldan itibaren misyoner okullarında eğitim almış Lübnanlı Maruni entelektüeller arasında Suriyelilik ve Suriye'yi bir vatan olarak görme fikri ön plana çıkmıştır. Bu durum ise Suriye'de ortaya çıkan Arap milliyetçiliğine karşı Maruni milliyetçiliği ve Hristiyan Lübnan milliyetçiliğini doğurmuştur.

XIX. yüzyılda ise Lübnan'da yaşayan Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Katolik mezhebine bağlı olduğunu kaydeden Davut Kılıç'a göre Ermenilerin Katoliklik mezhebine geçmesinde tarihsel gelişmelerin ve özellikle de misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir etkisi olmuştur.³⁸ Ermenilerin Katolikliğe geçişiyle birlikte Ortodoks Ermeni Kilisesi tarafından dışlanan Katolik Ermenilerin Lübnan'a göç etmesinde ciddi bir artış yaşanmaya başlanmış ve bu süreçte Ermeniler Lübnan'a gelerek Marunilerle birlikte yaşamaya başlamışlardır.

1915 Olayları öncesinde Lübnan'daki Ermeni nüfusuna bakıldığında ise çoğunluğu Katolik olan bir Ermeni nüfusunun yaşadığı görülmektedir. Özellikle 1894

³⁶ Y. Atlıoğlu, *a.g.e.*, B.J. Odeh, *a.g.e.*

³⁷ Hüseyin Yazıcı, *Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar, Ortadoğu Hristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.

³⁸ Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Yıl:7, Sayı 38, Mart-Nisan 2001, ss.726-734.

yılına ait Beyrut Vilayet Salnamesinde vilayet genelinde 567 Katolik ve 86 Ermeni Kadim yani Ortodoks olmak üzere toplam 653 Ermeni nüfusunun yaşadığı, Beyrut merkez sancağında ise 359 Katolik ve 89 Ortodoks olmak üzere toplam 448 Ermeni vatandaşının yaşadığı kaydedilmiştir.³⁹

Beyrut Vilayetinin ve Beyrut Sancağının 1915 öncesi Ermeni nüfusunda düzenli olarak bir artışın yaşandığını kaydeden Özşavlı, 1909 senesi vilayet genelinde Ermeni nüfusundaki hızlı artışta ise 1909 Nisan ayında meydana gelen Adana Ermeni olaylarının etkili olduğuna işaret etmiştir. Bu olaylar neticesinde çok sayıda Ermeninin Adana'dan Lazkiye'ye göç ettiğini ve Lazkiye üzerinden de Beyrut'a gittiği kaydedilmiştir.⁴⁰ Özşavlı'ya göre Lübnan'ın ticari yapısı da Ermenilerin burada etkin hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle Avrupalı konsolos ve büyükelçilerinin tercih ettiği bir nokta olan Lübnan, hem Avrupa ve Amerikalı misyonerlerin genel merkezi olması hem de Beyrut'un uluslararası ticaretiyle ön plana çıkmasının çok sayıda farklı milletlere mensup insanı kendine çektiğini ve 19. Yüzyılın ikinci yarısında Beyrut-Şam kara ve tren yolunun yapılması ve Beyrut limanının modernize edilmesi ile Beyrut'un uluslararası ticaret alanındaki öneminin daha da arttığına işaret edilmiştir. Beyrut'un bu durumunun doğrudan Lübnan'daki Ermeni tüccarları da etkilediğini ve Katolik olan bu tüccarların Lübnan'daki Ermeni cemaatiyle ilişkilerde ön plana çıktığını, bunun yanı sıra yaptıkları bağışlarla da Ermeni hayır kurumlarına ciddi oranda katkı sağladıkları belirtilmiştir.⁴¹

Üçüncü dönem ya da Lübnan'daki üçüncü kuşak Ermeni nüfusuna bakıldığında ise Lübnan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Lübnan'da kalan Ermeni nüfusunun Ortadoğu'daki Ermeni diasporası kapsamında değerlendirilebileceği görülmektedir. 1930'lu yıllardan itibaren büyük oranda eğitim konularına ağırlık veren Lübnan'daki Ermeni siyasi partileri 1950'li yıllara kadar devam edecek olan kitlesel bir seferberlik başlatmıştır.⁴²

Siyasi olarak, Lübnan'daki Ermeni liderler Lübnan'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü daima desteklemiş ve iç savaşın yaşandığı süreçte Lübnan'ın yıkımını izlemeyi kabul edilemez olarak görmüşlerdir. Lübnan parlamentosunun Ermeni üyeleri

³⁹ Salname-i Vilayeti Beyrut'dan aktaran H. Özşavlı, *a.g.e.*, s.23.

⁴⁰ H. Özşavlı, *a.g.e.*, s.25.

⁴¹ H. Özşavlı, *a.g.e.*, ss.19-21.

⁴² R. Panossian, *a.g.e.*, Nikola B. Schahgldian, "Ethnicity and Political Development in the Lebanese Armenian Community, 1925-1979", *The Armenian Review*, 36, no. 1/141, Spring 1983, ss.46-61, Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis* (First Edition), Berghahn Books, Oxford 2008.

şiddetin durdurulması ve diyalogun başlatılması ve iç anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü için ciddi anlamda çaba sarf etmişlerdir. Ancak yine de dönemselsel olarak Lübnan'dan da başka ülkelere bir Ermeni göçü yaşanmıştır, özellikle Lübnan iç savaşı nedeniyle Lübnan'dan Latin Amerika'ya ciddi oranda göçler yaşanmaya başlanmış ve bu durum Lübnan'daki Ermeni nüfusunu önemli oranda etkilemiştir. Antelias Katolikosunun kaynaklarına göre, 1974-1978 yılları arasında Lübnan'dan 15.000 ila 16.000 Ermeni başka ülkelere göç etmiştir.⁴³ Lübnan iç savaşı sırasında Ermeniler siyasi pozitif tarafsızlık politikası gütmüş olsa da, savaş yılları boyunca, Ermeni liderler sürdürülebilir barışı sağlamak için devlet ve parti seviyelerinde etkili iletişim, danışma ve müzakereler yapmışlardır. Ermeni çabaları hemen barışa yol açmasa da daha fazla kötüye gitmeyi ve özellikle Ermeni siyasi partileri ile savaşçı taraflar arasındaki herhangi bir tırmanışı önlemeye yardımcı olmuştur.⁴⁴ Sonuç olarak Lübnan'daki Ermeni nüfusunun tarihsel süreçteki gelişimine bakıldığında üç ayrı dönemden bahsedilmesi gerektiğini söylemekte yarar vardır. Bu nedenle Ortadoğu'da özellikle de Lübnan'daki Ermeni toplumuyla ilgili yapılacak çalışmalarda bu tarihsel geçmiş ve yaşanan gelişmelerin bugünkü Ermeni diasporasının yapısının şekillenmesinde önemli bir payı olduğu söylenebilir. Yukarıda kısaca değinildiği üzere Lübnan'daki Ermeni nüfusunun gerek siyasi gerekse dini yapılanması göz önünde bulundurulduğunda misyonerlik faaliyetlerinin ve Batılı devletlerin rolünün belirgin olduğu görülmektedir. Bu etkinin günümüzde buradaki Ermeni nüfusunun yaşadıkları ülkenin siyasi ve ekonomik ilişkilerinin kurulmasında da belirleyici bir güce sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Tarihsel Süreçte İran Ermenileri

Ortadoğu'daki Ermeni diasporası kapsamında üzerinde durulacak bir diğer ülke ise İran'dır. Ortadoğu'da tıpkı Lübnan gibi İran da Ermeni diasporasının tarihten günümüze önemli merkezlerinden biri olmuştur. İran'da bulunan Ermenilerin tarihini milattan öncesine dayandıran bazı bilgiler mevcutsa da bu konuda yeterli kaynak bulunmamasıyla birlikte, uzun yıllar Sasani imparatorluğu himayesinde dağınık bir şekilde varlıklarını sürdüren İran Ermenilerinin diğer Ermenilerle birlikte yaklaşık M. S. 4. yüzyılda Hıristiyanlık dinini benimsedikleri bilinmektedir.⁴⁵ İranlılarla Ermeniler

⁴³ Ohannes Geukjian, "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war, 1975-90: A critical analysis", *Middle Eastern Studies*, 43(1), 2007, ss. 65-73.

⁴⁴ O. Geukjian, a.g.e. ss.65-73.

⁴⁵ Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, ss.394-395.

arasındaki münasebetlerin kültürel ve dini temellerinin olduğunu kaydeden araştırmacılara göre bu ilişkilerin temelleri İran'ın İslam öncesi dönemine dayanmaktadır. İran ve Ermeniler arasında “ateşe tapma”nın İslamiyet ve Hıristiyanlıktan önce mevcut olduğu ve bu nedenle bu durumun İran ile Ermeniler arasında ortak bir din olarak kabul edildiği kaydedilmiştir. Bu çerçevede iki toplum arasında dini, kültürel, edebi ve filolojik konularda da bir yakınlık olduğuna işaret edilmektedir.⁴⁶ Sasani Hükümdarı II. Hüsrev döneminde inşa edildiği ileri sürülen Dvin şehri, İran bölgesindeki Ermenilerin kitlesel olarak bir araya gelip yaşadıkları merkez olarak rol oynamış ve bu tarihten itibaren kitlesel manada İran–Ermeni münasebetleri tarihte yerini almaya başlamıştır.⁴⁷ Ermeniler bu süreçte dini azınlıklara tanınan özel vergi hükümleri çerçevesinde Sasanilerin hakimiyeti altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴⁸ Bu dönemde İranlı bir Merzuban'ın Dvin'de hükümet işlerini idare eden bir makama sahip olduğu dahi kaydedilmiştir.⁴⁹ Sasani idaresi altındayken imparatorluğa karşı kayda değer bir isyan gerçekleştirilmemiş olan İranlı Ermeniler, Sasanilerin Bizans'la yaptıkları hâkimiyet savaşlarında ise diğer bölgelerdeki Ermeniler gibi, aynı dini paylaşımlarından ötürü Bizans'ı desteklemişlerdir.⁵⁰ Müslüman halifesi II. Ömer döneminde (634-644) tarih sahnesinden silinen Sasani imparatorluğunun yerine Medine merkezli İslam Devletinin alması⁵¹ İran Ermenilerinin durumunda da bazı değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde İran Ermenilerinin başkenti konumunda olan Dvin şehri ki⁵², Vaspurakân, Bagravand, Naşavâ şehirlerini içine alarak Ermeniya'nın III. Bölgesi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.⁵³ Bu süreçte İran Ermenilerinin merkezi olan Dvin şehri de Müslümanların komutanı Habib b. Mesleme ile cizye antlaşması yaparak Müslümanların tebaası haline gelmiştir (642).⁵⁴ Bu tarihten itibaren artık İran-Ermeni ilişkilerinden ziyade Müslüman Arap-Ermeni ilişkileri tarihte yer almaya başlamıştır.⁵⁵ Dvin şehri gerek Hz. Osman dönemi

⁴⁶ Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878–1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, TTK, Ankara 2014, s.186.

⁴⁷ M. Sirecik, “Dvin”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, ss.682-683.

⁴⁸ E. Naskali, a.g.m.

⁴⁹ M. Srteck, “Ermeniyeye”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, ss.317-326.

⁵⁰ Abu'l-Farac, “Abu'l-Farac Tarihi”, I.Cilt., Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, ss.155-162, E. Naskali, a.g.m., ss.394-395.

⁵¹ Osman G. Özgüdenli, “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul 2000, s.396.

⁵² M. Srteck, a.g.m., ss.317-326.

⁵³ Ahmed b. Yahyâ El-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s.225.

⁵⁴ A. b. Y. El-Belâzurî, a.g.e., s.225, M. Srteck, a.g.m., ss.317-326.

⁵⁵ O. G. Özgüdenli, a.g.m., ss.317-326.

gerekse de Emeviler döneminde Azerbaycan ve Ermeniya topraklarında gerçekleşen Müslim-gayrimüslim savaşlarında dindaşlarını destekleyerek Bizans İmparatorluğunun hâkimiyeti altına girmişlerdi.⁵⁶ Ancak Dvin şehrinde kışlayan Bizans İmparatorunun şehri terk etmesinin (654) hemen ardından bölge yeniden Müslüman Arapların hâkimiyeti altına girmiştir.⁵⁷ Bu tarihten itibaren Ermenilerden seçilen Teodoros'un prens olarak tanınmasıyla Müslüman-Ermeni ilişkileri olumlu bir seyir almaya başlamıştır.⁵⁸ Bir süre sonra İslam dünyasında iç karışıklıkların meydana gelmesi ve prens Teodoros'un ölümü ile birlikte bölge Bizans hâkimiyetine girmişse de Muaviye'nin İslam Devleti yönetimine tek başına sorunsuzca oturmasıyla (661); bölge halkı yeniden cizye ve haraçlarını verme koşuluyla Araplara tabii olmayı kabul etmiştir.⁵⁹ Emeviler ve Abbasiler döneminde ise İran Ermenilerinin merkezi olan Dvin şehri Müslüman valilerce idare edilmiştir.⁶⁰ Bölgede Selçuklu Devletinin idaresinde Müslüman Türk hâkimiyeti sağlanıncaya kadar (1064-1072) Ermeniler Müslüman-Bizans savaşlarında zaman zaman Bizans tarafında yer almayı sürdürmüşlerdir. 1071 Malazgirt savaşı sonrasında ise bazı Ermenilerin orta ve batı Anadolu'ya göç ettikleri kaydedilmiştir.⁶¹ Ancak Dvin şehri Ermenilerinin büyük bir kısmının ise Müslümanların himayesinde yaşamayı tercih ettiği, İslamın tanımış olduğu haklardan yararlanmayı istedikleri de ileri sürülmüştür.⁶² Bournoutian'a göre Arap istilalarının başladığı 7 yüzyıla kadar Ermenilerle İranlılar arasında özellikle soylular arasında ilişkiler iyi bir şekilde devam etmiştir. 7. yüzyıldan itibaren İran Ermenileri İranlılardan kültürel olarak ayrılmış, daha sonra ise Selçuklularla birlikte ciddi oranda bir Ermeni nüfusu İran Azerbaycanı olarak adlandırılan bölgeye göç etmiştir. 13. yüzyılda Moğol istilalarıyla birlikte İran'da Ermeniler uluslararası ticarete ve sanatta ön plana çıkmaya başlamışlardır.⁶³ Özellikle Culfa'nın 16. yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret merkezi olduğunu kaydeden Panossian'a göre, buradaki Ermeni nüfusunun da tarihsel geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Osmanlı-İran savaşlarıyla birlikte şekillenen buradaki Ermeni nüfusu için Şah Abbas dönemi bir kırılma noktası olmuş, birçok Ermeni bu

⁵⁶ M. Srteck, a.g.m., ss.317-326.

⁵⁷ P.K. Hitti, a.g.e., Özgüdenli, a.g.m.

⁵⁸ A.Farac, a.g.m., ss.155-162.

⁵⁹ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 270, M. Srteck, a.g.m., ss.317-326.

⁶⁰ A. b. Y. El-Belâzurî, a.g.e, s.225, M. Srteck, a.g.m. ss.317-326, A. Farac, a.g.m., ss.155-162, O. G. Özgüdenli, a.g.m. ss.317-326.

⁶¹ A. Farac, a.g.m. ss.155-162, M. Srteck, a.g.m., ss.317-326, O. G. Özgüdenli, a.g.m., ss.317-326.

⁶² P. K. Hitti, a.g.e., s. 270, M. Sirecik, a.g.m., ss.682-683.

⁶³ Arak'el (Davrižec'i), & G. A. Bournoutian, *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz*, Mazda Publishers, California 2005, s.205.

süreçte Culfa'dan İsfahan'a göç etmiştir.⁶⁴ İran Ermenileri diğer bölge halkı gibi Büyük Selçuklulardan sonra bölgede kurulan diğer devletlerin; İldenizler (1136-1225), Harzemşahlar (1097-1231), Moğollar ve İlhanlılar (1225-1335), Timur İmparatorluğu (1370-1507), Karakoyunlular (1308-1469), Akkoyunlular (1378-1508),⁶⁵ Safavi Devleti (1502-1736), Afşar Hanedanlığı (1736-1796), Kaçar Hanedanlığı (1796-1925), Pehlevi Hanedanlığı (1925-1978) ve İran İslam Cumhuriyeti hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶⁶ Görüldüğü üzere İran Ermenileri açısından tarihte yaşanan belli başlı dönemler birer kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay antlaşması da bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Panossian'a göre bu anlaşmayla birlikte İran'da yaşayan çok sayıda Ermeni nüfusu Rusya'ya göç etmek zorunda kalmıştır.⁶⁷ Böylece İran'daki yerleşik Ermeni nüfusu da bölgedeki diğer Ermeni nüfusu gibi sürekli bir göç dalgasına maruz kalmış ve daha sonra Rusya-Osmanlı arasında 1829'de imzalanan Edirne Antlaşması neticesinde ise Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının Rusya'ya göç ettiği kaydedilmiştir.⁶⁸ Sonuç olarak Ermeni diasporası kavramıyla ilgili olarak İran Ermenilerinin de Ortadoğu'daki diğer Ermeni nüfusuyla benzer bir süreçten geçtiğini söylemek mümkündür. Günümüzde ise İran'da yaklaşık olarak 200.000 Ermeni vatandaşının yaşadığı bilinmektedir.⁶⁹ Ermenilerin çoğunlukla İran'ın başkenti Tahran merkezde yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir.⁷⁰ Tarihsel süreçte İran topraklarında yaşayan Ermeni nüfusunun yoğun olmasa da ülkenin en etkin topluluklarından biri olduğunu da söylemek mümkündür. İran'da Ermenilerin büyük bir kısmının ticaret alanında faaliyet gösterdiğine işaret eden kaynaklara göre özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler gibi İran Ermenileri arasında da Fransa'daki devrimin etkilerinin görülmeye başlandığı ve milliyetçilik akımının etkisiyle İran Ermenilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerle ortak hareket ettikleri kaydedilmiştir. Bu kapsamda Doğu Anadolu'da meydana gelen terör eylemlerinde İran sınırının ve topraklarının etkin bir şekilde kullanıldığı ve böylece Ermeniler arasında Osmanlı, İran ve Azerbaycan topraklarını da

⁶⁴ R. Panossian, *a.g.e.*, ss.78-79, Aşak'el (Davrižec'i), & G. A. Bournoutian, *a.g.e.*, s.205.

⁶⁵ O. G. Özgüdenli, *a.g.m.*, ss.317-326.

⁶⁶ İsmail S. Üstün, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul 2000, ss.395-400.

⁶⁷ R. Panossian, *a.g.e.*, ss. 120-121.

⁶⁸ George A. Bournoutian, "The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change* (1996), ss.69-86, R. Panossian, *a.g.e.*, s. 122.

⁶⁹ G. J. Libaridian, *a.g.e.*, s.36.

⁷⁰ İ. S. Üstün, *a.g.m.*, ss.395-400.

kapsayan bir “Büyük Ermenistan”ı kurma hayali yayılmaya başlamıştır. Ortadoğu’da diğer ülkelerde olduğu gibi İran’da da Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışında misyonerlik faaliyetlerinin de önemli bir etkisi olmuştur.⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ortadoğu’daki bir çok noktaya olduğu gibi İran’a da ciddi anlamda bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Özellikle 1878-1915 tarihleri arasında yaşanan siyasi ve tarihi gelişmeler nedeniyle Osmanlı sınırlarından İran’a çok sayıda Ermeni göç etmiştir. Örneğin 1920 yılında Kars ve havalisindeki Ermenilerden 25.000 kadarının Ermenilerin baskı ve kandırmaları neticesinde İran’a göç ettirildiği kaydedilmiştir.⁷² Sonuç olarak gerek misyonerlik faaliyetleri gerekse de Avrupada yaşanan gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler üzerinde önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Tıpkı Lübnan’a olduğu gibi İran’a da Ermeni göçünün yaşanmasında Batılı devletlerin de önemli bir etkisi olmuştur. Batılı devletlerin faaliyetleri Ermenilerin sadece Ortadoğu ülkelerine değil kuşkusuz çok sayıda Batılı devletlere göç etmelerinde de kilit rol oynamıştır. Ortadoğu ülkelerine göç eden Ermeni nüfusunun gittikleri bölgelerde Osmanlı/Türk karşıtı faaliyetlerde buldukları ve göç eden Ermenileri de bu yönde kışkırtma eylemlerine de dahil ettiklerini söylemek mümkündür.

Ermeni toplumu sadece Ortadoğu ülkelerinde değil Batılı ülkelerde de göç ettiği yerlerde kendi etnik ve kimliksel özelliklerini korumayı başarmış, gittikleri ülkelerde siyasi, sosyal ve ekonomik şartlara ayak uydurma noktasında büyük bir başarı sergilemişlerdir. Bu kapsamda dünyanın farklı noktalarında birer ayrı topluluk halinde yaşamalarına rağmen Ermeni toplumunun hayali ve özlem duyulan bir anavatan ideali çerçevesinde bir arada yaşamayı başardıklarını söylemek mümkündür. Ortadoğu’daki Ermeni diasporalarının kültürleşme stratejilerine bakıldığında buldukları ülkelerin siyasi, tarihsel, sosyal ve ekonomik yapıları göz önünde bulundurarak topluma entegrasyon noktasında ciddi bir mesafe kattıklarını de söylemek mümkündür.⁷³

Tarihsel Süreçte Suriye Ermenileri

Ortadoğuda Ermeni diasporası kapsamında ele alınacak bir diğer ülke ise Suriye’dir. Tarihi MÖ. 2000 yılına kadar dayanan Suriye’nin Batı kesimi denizciliğin

---

⁷¹ S. H. Özkan, a.g.m, s.186.

⁷² S. H. Özkan, a.g.m., s.191.

⁷³ Caner Övşan Çakaş, “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme”, *Akademik Matbuat*, 2(2), 2018, ss.45-46.

geliştiği dönemde başka toplumlarla etkileşime imkan tanıyan Akdeniz'e kıyısı olmasıyla, Doğu kesimi ise Asurî-Süryanî halklarının kurduğu imparatorlukları içine alan Mezopotamya bölgesinde yer alması nedeniyle önemli bir konuma sahip olmuştur. Suriye Arap-İslam fetih hareketlerinden önce Bizans'ın 'vassal'ı Gassânîler'in hükmü altında yer almış daha sonra sırasıyla bölgede Sasaniler (613), İslam fetihleriyle birlikte Emevîler (661), Abbâsîler (750), Fatımîler (969-971), Selçuklular (1075), Eyyübîler (1174-1218), Moğollar (1258) ve Memluklar (1260) gibi pek çok devlet hüküm sürmüştür. Söz konusu medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasının yanı sıra Şam merkezli Suriye bölgesi 1516 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı Devleti hakimiyeti altına alınmıştır.⁷⁴ Bu süreçte Suriye; Halep, Şam ve Trablusşam olmak üzere üç eyalete ayrılmıştır. Yaklaşık 400 yıl süren Osmanlı hakimiyeti altında kalan bu bölge aynı zamanda çok sayıda ayaklanma ve huzursuzluğa da şahit olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde yerel halk arasında antlaşmazlıklar ve güç mücadeleleri yoğunlaşmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Marunîler ve Dürzîler arasında Lübnan'da cereyan eden olaylar olmuştur. Bunun sonucunda yönetsel olarak Batılı devletlerin müdahaleleriyle birlikte Lübnan'da bu sorunları çözmek üzere yönetsel değişiklikler yapılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin 1832-1840 yılları arasında bölgeyi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kontrolüne bırakmasıyla, Suriye ve Lübnan'da gelenekselleşmiş pek çok Osmanlı uygulamasına da son verilmiştir.⁷⁵ Ermenilerin Suriye ve Lübnan'a göç etmeleriyle buradaki mevcudiyetleri oluşmuştur. Ermenilerin bu bölgelerden Güney Amerika'ya göçleri ise Amerika'daki varlıklarını oluşturmuştur. Suriye bölgesine yapılan ilk göçlerin sebebinin daha ziyade Kafkasya bölgesindeki savaşlar olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Ermenilerin buldukları bölgelerden güvenlik arayışıyla nedeniyle, X. ve XI. yüzyıllarda ise dini ve ekonomik arayışlar nedeniyle göç ettiklerini söylemek mümkündür.

Ermeni göçlerinin dini etkenlerine bakıldığında temelleri XVIII. yüzyıla dayandığı söylenebilir. 1778 yılında papa XIV. Benedict'in yerine XIII. Clement'in geçmesiyle doğudaki misyonerlik faaliyetlerinin temelini oluşturan Cizvit tarikatı mensuplarına baskı artmıştır. Bunun üzerine Cizvitler yerine misyonerlik faaliyeti yürüten Lazarist misyonerler ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda farklı Batı başkentlerinden gelen misyonerler başta İstanbul ve Anadolu şehirleri olmak üzere

⁷⁴ Tufan Buzpınar, "Suriye", *DİA*, 2009, ss.550-555.

⁷⁵ T. Buzpınar, a.g.m., ss.550-555.

doğuda ise Suriye ve Lübnan bölgesinde eğitim kurumları aracılığıyla faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunların ilki Şam'da Hristiyanlar tarafından 1775'te açılan Lazarist misyoner okulu olmuştur.⁷⁶ XIX. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Protestan misyonerlik örgütlerinin faaliyetleri de yoğunluk kazanırken özellikle Suriye-Lübnan bölgesini bir laboratuvar olarak kullanıp eğitim ve okullaşma vasıtasıyla amaçlarını gerçekleştirme yoluna gittikleri görülmektedir.⁷⁷ Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı devletlerin desteğini almak için Müslim ve gayri müslim ayrımı kaldırılmış, Kudüs'e giden Hristiyan ve Yahudilerden ücret alınmamaya başlanmış, misyonerlik faaliyetleri serbest bırakılmıştır.⁷⁸ 1840 Londra Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin on gün içerisinde kabul etmesi koşuluyla Mısır'ın yönetiminin ve Akkâ'nın Mehmet Ali Paşa ailesine bırakılması öngörülse de şartların kabulünün on günde gerçekleşmemesi sonucu Mehmet Ali Paşa Suriye'nin tamamından çekilmek zorunda kalmıştır. 1841 yılında ise Suriye ve Filistin tekrar Osmanlı yönetimine geçmiştir.⁷⁹

1832-1840 yılları arasında İbrahim Paşa'nın hakimiyeti altındaki Suriye'de misyoner okulları açılırken Lübnan'da da 1920'de Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne dönüşen Suriye Protestan Koleji (1866) ve Cizvitlerin kurduğu Saint Joseph Üniversitesi (1875) daha sonra da Haygazyan Üniversitesi (1955) gibi okullar açılmıştır. Bu süreçte İngiltere ve Fransa'nın bölge üzerindeki planları yerel gruplar arasındaki gerginliği de arttırmıştır. Aynı zamanda Beyrut gerek misyoner okullarının açılmasıyla gerekse de bölgedeki gayrimüslimlerin Avrupa ile yaptıkları ticarete etkin bir rol oynamalarıyla önemli bir ticaret merkezine dönüşürken buradaki gayrimüslimler de zenginleşmiştir. Fransızlar tarafından desteklenen Maruniler ile İngilizlerin desteklediği Dürzîler arasında 1860 yılında Lübnan'da başlayan karışıklıklar aynı yılın Temmuz ayında Şam'a da sıçramış ve çoğunluğu Hristiyanlardan olmak üzere yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi bir yıl içerisinde uygulamaya konularak Trablusşam, Sayda ve Şam vilayetleri Suriye vilayeti adı altında birleştirilmiştir. Böylece tarihte ilk defa Şam merkezli vilayetin resmi adı Suriye olarak belirlenmiştir. Kudüs'ün 1872 yılında müstakil mutasarrıflık statüsüne geçmesi ve

⁷⁶ Mehmet Aydın, "Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri - Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", 1. Basım, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss.93-122.

⁷⁷ Ramazan Işık, "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 2010, ss.167-187.

⁷⁸ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çeviren: Turan Keskin, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2016, ss.98-113.

⁷⁹ B. Lutskiy, *a.g.e.*, ss.98-113.

1888’de Lazkiye, Trablusşam, Akkâ ve Nablus sancaklarından oluşan Beyrut vilayetinin kurulmasıyla Suriye vilayeti resmen küçülmüş ve bu durum Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilmesine kadar sürmüştür.⁸⁰ XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Batılı devletlerin kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek için bölgedeki Arap aşiretlerini kıskırtması ve onlara bağımsız bir devlet sözü vermesi sonucu 1916 yılında Şerif Hüseyin öncülüğünde bazı aşiretler isyan başlatmıştır. Osmanlı Ordusu 1917 sonunda Kudüs’ten, Eylül 1918’de de Şam’dan çekilmiş, Şam, Osmanlı Devleti’nin çekilmesini takiben İngiliz ve Arap kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve 1918 Mondros Antlaşması ile Suriye’deki Osmanlı yönetimi resmen sona ermiştir. İtilaf Devletleri’nin 1920 yılındaki San Remo Konferansı’nda Suriye’yi Fransız manda yönetimine vermesiyle bölgede Arap-Fransız çatışmaları artmış ve Fransız işgali iki yıl sonra Milletler Cemiyeti’nin onayıyla resmen manda yönetimine dönüşmüştür. Manda yönetimi devrinde (1920-1946) Fransa ilk iş olarak Trablusşam, Beyrut ve Sayda gibi önemli şehirleri Lübnan’a dahil ederek Osmanlı dönemindeki mutasarrıflık sınırlarını Suriye aleyhine genişletmiştir.⁸¹ 1915 Olaylarının ardından Anadolu’dan çok sayıda Ermeni vatandaşının Suriye ve Lübnan’a göç ettiğine işaret eden Özşavlı, bu göçlerin 1920 yılında başladığını belirtmiştir. Bilindiği üzere Sykes-Picot antlaşmasına göre Kilikya bölgesinin Fransızların payına düşmesi ve başlangıçta İngiltere tarafından işgal edilen bu bölgenin, 15 Eylül 1920 tarihli İngiliz-Fransız antlaşmasıyla Fransa’ya bırakılmış olmasına rağmen Fransızlar bu bölgede hiçbir zaman tam anlamıyla bir denetim sağlayamamıştır. Kuvva-i Milliye hareketinin kısa zamanda Fransızların Anadolu’yu işgaline tepkiye dönüşmesiyle birlikte Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş’ı terk etmiş ve bu sırada onlarla birlikte hareket eden çok sayıda Ermeni de, Fransızlar geri çekilirken onlarla birlikte gitmiştir. İşte bu süreçte Adana’nın bu göçlerin yoğunlaştığı bir merkez olduğu ancak Ermenilerin bir kısmının ise İskenderun, Halep ve Beyrut’a da gittiği kaydedilmiştir. Bu süreçte Kahire’deki Ermeni Ulusal Birliği’nin İngiliz konsoloslughuna gönderdiği bir yazıda bu süreçte göç eden Ermeni nüfusunun yaklaşık olarak 60.000 olduğu dahi ileri sürülmüştür.⁸²

Fransız manda yönetimi başından itibaren bu bölgede direnişle karşılaşmıştır. 1925’e kadar meydana gelen direniş hareketlerinin diğer bölgelere sirayet etmesini önlemek için kısa sürede bastırılmasına rağmen (Dürzî lider) Sultan Atrâş’ın 1925

---

⁸⁰ T. Buzpınar, a.g.m., s.552.

⁸¹ T. Buzpınar, a.g.m., s.553.

⁸² FO 141/629, No. 722/19’den aktaran H. Özşavlı, *a.g.e.*, s.43.

Temmuz’unda Cebelidürûz’da öncülük ettiği isyan hareketi sonunda Fransızlar yenilgiye uğratılmış ve ardından Şam ve Humus’ta da isyanlar başlamıştır. Kontrolü sağlamaya çalışan Fransız ordusu Ekim 1925’te Şam’ı bombalasa da isyanı 1927 yılına kadar bastıramamış ve 1927’de daha büyük askeri güçle isyan bastırılmakla birlikte neticesi ağır olmuştur.⁸³ Tüm bu gelişmeler XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan batıya göçü hızlandıran başlıca sebepler olarak öne çıkmış ve çatışmaların yoğunlaşması üzerine İngiltere’nin müdahalesiyle ateşkes sağlanmış, Fransa 1946 yılında taleplerinden vazgeçerek Suriye’yi terk etmiştir.

1950’li yıllarda ise Mısır ve Irak’ta başlayan Arap milliyetçiliği ve pan-arabizm düşüncesi Suriye’de de karşılık bulmuş ve bağımsızlığını yeni kazanan bir ülke olarak Suriye’de yönetim zaman zaman askeri müdahalelere maruz kalmıştır. Bölge 1948’deki İsrail yenilgisinin yanı sıra 1949, 1954, 1961 ve 1963 yıllarında askeri darbelere şahit olmuş, Haziran 1956’da Mısır cumhurbaşkanı olan Cemal Abdunnâsır’ın sosyalist eğilimli politikalar izlemesi ve Batı yanlısı Irak’ı Arap dünyasında etkisiz bırakma çabaları Mısır ile Suriye’yi yakınlaştırmış ve böylece Mısır ve Suriye, 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmiştir.⁸⁴ Yeni birleşik devletin başkanı Abdunnâsır olmuş ancak bu cumhuriyetin ömrü de uzun olmamış ve Suriye’de gerçekleştirilen 1961 askeri ihtilali ile sona ermiştir.

Hâfız el-Esed 1970 yılında gerçekleştirilen bir askeri ihtilalle iktidarı ele geçirmiş ve 1971’deki seçimlerden itibaren yedi yılda bir olmak üzere ölümüne kadar ülkeyi cumhurbaşkanı olarak yönetmiştir. Hâfız el-Esed’in ölümünden sonra 2001 yılında yapılan referandumla iktidarı oğlu Beşşâr el-Esed devralmış ve Arap Baharı hareketlerinden nasibini alan ülkelerden biri olarak Suriye 2011 yılında patlak veren iç savaşla birlikte yerle bir olmuştur. Yaklaşık sekiz yıldır süren savaşın bilançosu oldukça ağır olmakla birlikte vatandaşlarının büyük çoğunluğu yurtlarını terk ederek başta Türkiye, Lübnan, Ürdün olmak üzere komşu ülkelere sığınırken az sayıda insan da Avrupa ülkelerine gidebilmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Suriye’de cereyan eden gelişmeler toplumsal hareketleri de tetiklemiş, dış müdahaleler, iç çatışmalar, ekonomik ve siyasi krizlerin yanı sıra kısmen de dini sebepler insanları yeni yollar ve daha iyi yaşam şartları aramaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devletinin hüküm sürdüğü coğrafyalardan önce Güney Amerika kıtasına daha sonra da Kuzey Amerika kıtasına göç hareketleri hız kazanmıştır. Bu göç hareketleri öncelikle

⁸³ T. Buzpınar, a.g.m. s.553.

⁸⁴ T. Buzpınar, a.g.m., s.554.

dini ve etnik azınlıklar tarafından başlatılırken daha sonra onlardan etkilenen Araplar ve diğer gruplar da daha iyi yaşam imkanına ulaşmak için bu göç hareketlerine dahil olmuştur. Osmanlı Devleti'nden ilk göçler 1820 yılında başlarken daha sonraki dönemde özellikle 1860 yılında zirveye çıkan Marunîler ile Dürzîler arasındaki çatışmalar neticesinde başta Suriye-Lübnan bölgesinden olmak üzere batıya göçler yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarından Amerika kıtasına göç edip yerleşen toplulukları ifade etmek üzere özellikle Hristiyan veya etnik azınlıklar için, câliye terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim zamanla anlam genişlemesine uğrayıp diğer göçmenleri de karşılar hale gelmiştir.⁸⁵ Kuzey ve Güney Amerika'ya göç eden başta Lübnanlı aydınlar olmak üzere Lübnan ve Suriye'den göç edenler buralarda mehcer edebiyatı olarak bilinen kültürel ve edebî etkinlik bağları kurarak yeni vatanlarında kimliklerini ve varlıklarını koruma çabasında olmuşlardır.⁸⁶ Bu göçmenler çoğunlukla Hristiyan Arap ya da diğer azınlık kökenli iken bunların dışında Suriye-Lübnan bölgesinden göç eden önemli oranda Ermeni nüfusu da yer almıştır. Özellikle Güney Amerika'da Arjantin, Brezilya ve Uruguay gibi ülkelere hatırı sayılır oranda Ermeni göçü yaşanmıştır. 1860 ile 1915 yılları arasında Osmanlı coğrafyasından Güney Amerika'ya yaklaşık 200.000 Ermeni göç etmiş, bunların büyük bir bölümü Arjantin ve Brezilya'ya gitmiş ve bu göçmenlerin yalnızca bu iki ülkedeki sayısı 180.000'e ulaşmıştır.⁸⁷ 1915 tehcirinin haricinde Ermeniler bir başka göç dalgası daha yaşamıştır. Sakarya Zaferini takiben 20 Ekim 1921'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Fransa arasında Ankara Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile birlikte Fransa Anadolu'dan çekilirken yaklaşık 50.000 Ermeni de Kilikya bölgesinden Suriye'ye göç etmiştir.⁸⁸ Özellikle Hatay'daki Ermenilerin bu göçünde Fransızların teşviki etkili olmuştur. Buradaki amaç Suriye'de bir Ermeni çoğunluğu sağlamak suretiyle hem Suriyelilere karşı hem de Türkiye'ye karşı Ermenileri kullanabilmek olmuştur.⁸⁹ Öte yandan, aradan çok geçmeden Suriye ve Lübnan'daki manda yönetimi Rus Ermenistan'ı, Suriye, Lübnan ve Irak'tan mülteci olarak hayatta kalan Osmanlı

⁸⁵ Kemal H. Karpat, "Câliye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.7, ss.34-38.

⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz: H. Yazıcı, *Göç Edebiyatı: Doğu Batıya Taşınanlar, Ortadoğu Hristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.

⁸⁷ K. H. Karpat, a.g.m, ss.34-38.

⁸⁸ Ömerç İshakoğlu, *Suriye tarihi: Osmanlı dönemi Suriyesi'nde edebî ve kültürel hayatı, 1800-1918*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.45.

⁸⁹ Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)", *V. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur* (17-18 Ekim 1998), Anrakya 1998, s. 246.

Ermenilerini Kilikya bölgesine başarısız bir iade etme girişiminde de bulunmuştur.⁹⁰ Yirminci yüzyılın ilk yarısında meydana gelen göç hareketlerine Suriye ve Lübnan'da yaşayan Ermenilerin de etkili olduğunu belirtmekte yarar vardır. Suriye Ermenilerinin XI. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Suriye ve Lübnan'daki nüfusunun yaklaşık olarak 125.000'e ulaştığını söylemek mümkündür.

---

⁹⁰ Chris Gratien and Emily K. Pope-Obeda, "Ottoman Migrants, U.S. Deportation Law, and Statelessness During the Interwar Era", *Mashriq & Mahjar*, 5, no. 2, 2018, s.10.

Sonuç

Sonuç olarak Ortadoğu'da Ermeni diasporasının tarihten günümüze farklı aşamalardan geçerek bugüne geldiği görülmektedir. Bu noktada Ortadoğu'da Ermeni diasporası incelenirken bölgenin otokton ve sonradan bölgeye gelen Ermeniler olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınması gerekmektedir. Bu husus Ortadoğu Ermenilerinin Türkiye ile ilişkilerinde Batılı devletlerdeki Ermeni diasporalarından farklı bir tutum sergilemelerine de neden olmaktadır. Konuya bu açıdan bakıldığında Ortadoğu'daki Ermeni diasporası ile Batıdaki Ermeni diasporası arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin Batılı Devletlerdeki Ermeni diasporası kapsamında Latin Amerika'daki Ermeni diasporasına oranla Ortadoğu Ermenilerinin farklı bir yapısının olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakış açısının farklılığının nedenleri arasında bir çok neden olsa da ilk sırada coğrafi ve kültürel yakınlığın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın Latin Amerika veya Batıdaki Ermeni diaspora yapılarının Türkiye ile ilişkilerde daha önyargılı oldukları ve buralarda Türkiye karşıtlığının daha yoğun olduğu görülmektedir. Latin Amerika Ermenilerinin Türkiye ile ilgili duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde kuşkusuz coğrafi mesafe ve göç olgusunun da önemli bir etkisi bulunmaktadır. Buna karşın Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının Türkiye'ye bakış açısının oluşumunda dini ve ekonomik gelişmeler, siyasi gelişmeler ve coğrafyanın daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının oluşumuna tarihi açıdan genel itibariyle bakıldığında 1915 Olayları merkezli bir yapı değil, tarihsel, siyasal, sosyolojik ve ekonomik gelişmelerin sonucu ortaya çıkmış bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Bu nedenle Ortadoğu'daki Ermeni diasporası ile Latin Amerika'daki veya Batılı devletlerdeki Ermeni diasporalarının Türkiye'ye bakış açıları arasında bazı farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının etkin bir rolünün de olduğu unutulmamalıdır. Benzer bir durum Türkiye'nin Latin Amerika veya Batılı diğer devletlerde olan ilişkilerinde de söz konusudur. Bu nedenle Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde gerek doğrudan gerekse dolaylı bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının Ermenistan'la veya anavatanla olan ilişkilerinin son derece güçlü

olduğunu da belirtmek gerekir. Bu güç hem Ortadoğu'daki Ermeni diasporası tarafından hem de Batılı devletlerdeki Ermeni diasporası tarafından ekonomik bir güç olarak siyasi alanda da kullanılmaktadır. Sonuç olarak Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının hem 1915 olaylarına hem de Türkiye ile ilişkilere bakış açılarının Batılı devletlerdeki Ermeni diasporalarına oranla bir nebze de olsa farklı olduğu görülmektedir. Bu durum Ortadoğu'daki Ermeni diasporasının buldukları ülkelerdeki siyasete katılım düzeylerinden tutun da günlük yaşamlarında Türkiye ile ilgili tutum ve davranışlarında da net bir biçimde görülebilmektedir. Batılı devletlerdeki Ermeni diaspora yapıları çoğunlukla bir Ortadoğu ülkesinden veya Osmanlı topraklarında yapılan göçler neticesinde meydana gelen bir yapı oluşturduğu için ve otokton olmadığından Türkiye karşıtlığının buralarda daha yoğun olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

ATLIOĞLU, Y., *Lübnan Marunileri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

ABRAMSON, S., *Lebanese Armenians; A Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in the Aftermath of a Refugee Crisis*, Berghahn, New York 2008.

FARAC, A., *Abu'l-Farac Tarihi* (çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

AKARLI, E., *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, Center for Lebanese Studies and London: I. B. Tauris, New York 1993.

AĞAK'EL (Davrižec'i), & BOURNOUTIAN, G. A., *The History of Vardapet Ağak'el of Tabriz*, Mazda Publishers, California 2005.

AYDIN, M., "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, 1. Basım, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

AVSHARIAN, R., "The Ta'ef Agreement and the Lebanese Armenians", *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, (Edit Aida Boudjkanian), Haigazian University & Armenian Heritage Press, Beirut 2009.

BOURNOUTIAN, G. A., "The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, 1996, ss.69-86.

BOURNOUTIAN, G. A., *A Concise History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present*, Mazda Publishers, Costa Mesa, CA 2002.

BUZPINAR, T., Suriye, DİA, 2009, ss.550-555, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suriye> (19.08.2019).

CARKCIYAN, R. Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.

CHOI, I., “Korean Diaspora in the Making: Its Current Status and Impact on the Korean Economy”, *The Korean Diaspora in the World Economy*, 2003, s.9-29.

ÇAKAŞ, C. Ö., “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme”, *Akademik Matbuat*, 2(2), 2018, s.31-48.

DEKMEJIAN, R. H., *The Armenian Diaspora, in Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2. St. Martin’s Press, New York, 2004.

DEVECİ BOZKUŞ, Y., *Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.

EL-BELÂZURÎ, A. b. Y., *Fütuhu’l-Büldân*, (Çeviren: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

FELDINGER, L. G., “We Are Third-class Citizens,’ Says Armenian Patriarch of Jerusalem”, <https://www.haaretz.com/.premium-armenian-patriarch-we-are-third-class-citizens-1.5288119> , (29 Ocak 2013).

GEUKJIAN, O., “The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war, 1975–90: A critical analysis”, *Middle Eastern Studies*, 43(1), 2007, s.65-73.

GRATIEN, C. and POPE-OBEDA, E. K., “Ottoman Migrants, U.S. Deportation Law, and Statelessness During the Interwar Era”, *Mashriq & Mahjar*, 5, no. 2, 2018.

GREENSHIELDS, T. H., *The settlement of Armenian refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939* (Doctoral dissertation, Durham University), 1978.

HAGOPIAN, A., “Armenians in Israel”, *Jerusalem Letters of Lasting Interest (Jerusalem Center for Public Affairs)*, 2, 1986.

HOVANNISIAN, R. G. and MYERS, D. N., *Enlightenment and Diaspora, The Armenian and Jewish Cases*, Scholor Press, Atlanta, Georgia, 1999.

HITTI, P. K., *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 2011.

IŞIK, R., “1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan’da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15(2), 2010, ss.167-187.

İSHAKOĞLU, Ö., *Suriye Tarihi: Osmanlı dönemi Suriyesi'nde edebî ve kültürel hayatı, 1800-1918*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

KARPAT, K. H., “Câliye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c.7, 1993, ss.34-38.

KILIÇ, D., “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Mart-Nisan 2001, Yıl:7, Sayı 38.

LIBARIDIAN, G. J., *Modern Armenia: People. Nation, State*, 1st Edition, Transaction Publishers, London 2004.

LUTSKIY, B., *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, (Çev. Turan Keskin), 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2016.

MIGLIORINO, N., *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis (First Edition)*, Berghahn Books, Oxford 2008.

NASKALI, E., “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22: 394-395.

ODEH, B. J., *Lübnan’da İç Savaş*, Belge Yayınları, İstanbul 1986.

ÖZGÜDENLİ, O. G. “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22: 396.

ÖZKAN, S. H., “Osmanlı Devleti’nden İran’a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878–1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, TTK, Ankara 2014.

ÖZŞAVLI, H., *Lübnan Ermenileri (1914-1939)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

PALABIYIK, M. S., *Ermeni Tehcirini Doğru Anlamak: Türkler ve Ermeniler*, AVİM Yayınları, Ankara 2014.

PANOSSIAN, R., *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Columbia University Press, New York 2006.

PATTIE, S. P., “Armenians in Diaspora”, *The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity*, (Ed. Edmund Herzig and Marina Kurkchiyan), 1st Edition, Routledge Curzon, London 2005, s. 126-146.

REDGATE, A. E., *The Armenians*, Blackwell Pub., Oxford 1998.

REID, D. M., "The Syrian Christians, the Rags-to-Riches Story and Free Enterprise", *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, s. 353-366.

SAFRAN, W., “The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective”, *Israel Studies*, 10(1) 2005, s.36-60.

SCHAHGLDIAN, N. B., “Ethnicity and Political Development in the Lebanese Armenian Community, 1925-1979”, *The Armenian Review* 36, no. 1/141, Spring 1983, s.46-61.

SHAIN, Y., & BARTH, A., “Diasporas and international relations theory”, *International Organization*, 2003, s.449-479.

SHORROCK, W. I., “The Origin of the French mandate in Syria and Lebanon: The railroad Question, 1901-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 1(2), 1970, s.133-153.

SRTECK, M., “Ermeniye”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi 4: İstanbul 1978, 317-326.

SIRECIK, M., “Dvin”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi 3, İstanbul 1978, s.682-683.

ALAJAJI, S. A., “Exilic Becomings: Post-Genocide Armenian Music in Lebanon”, *Ethnomusicology*, University of Illinois Press on behalf of Society for Ethnomusicology, Vol. 57, No. 2, 2013, s. 236-260,

ŞAHİN, C., “Suriye”, *DİA*, 2009, ss. 544-545, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suriye> (12.08.2019)

ÜSTÜN, İ. S., “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22: s.395-400.

YAZICI, H., “Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar”, *Ortadoğu Hristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.

YORULMAZ, Ş., “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)’nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)”, *Antakya: V. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur*, 17-18 Ekim 1998, s. 231-259.

İngiliz Arşivleri

Foreign Office (FO)

FO 141/629, No. 722/19

Salnameler

Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1312/1311 (M. 1894).

Hicri 1311/12 Miladi 1894 tarihli Beyrut Vilayet Salnamesi.